

ОБЩИНА ВЕЛИНГРАД
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИНГРАД
ПУ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”

ТРЕТА НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

**РОДОПА ПЛАНИНА –
ЗЕМЯ НА БОГОВЕ, ХОРА И ХРАМОВЕ**

*

СБОРНИК С ДОКЛАДИ
ОТ ТРЕТА НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

с научен ръководител
проф. Мария Шнитер

ВЕЛИНГРАД
12 – 13 октомври 2016 г.

СОФИЯ 2019

Посвещава се на 200 годишнината от съграждането на православен храм „Света Троица” – Каменица, Велинград

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

проф. Мария Шнитер – научен редактор
проф. Стоянка Кендерова – научен рецензент
Снежана Велева – съставител
Надежда Ангелова – редактор

На корицата –

*Изображение на св. Георги Победоносец върху метално павурче,
Исторически музей - Велинград*

©Художник на корицата – Юлия Димитрова

© Всички авторски права са запазени. Не е разрешено публикуването на сборникът или части от него под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин без изричното съгласие на издателя.

© Исторически музей – Велинград, 2019
ISBN 978-954-92299-7-4

СЪДЪРЖАНИЕ:

Мария Шнитер Предговор	7
-------------------------------------	---

ВХОДЪТ НА ЛАБИРИНТА – ПЪРВИТЕ БОГОВЕ В ПЛАНИНАТА

Иван Маразов Тезей и лабиринтът	10
---	----

Мая Мартинова-Кютова Филипопол и култът към Родопа планина	42
--	----

Йордан Илиев Епиграфски данни за историята на Родопите през Античността	48
--	----

Боряна Русева, Бистра Божкова Антични монети от тракийското светилище на връх Острец край Велинград	60
--	----

Калоян Петков Фибули от желязната епоха от светилището при връх Острец край Велинград	78
--	----

Асен Салкин Култови съоръжения в тракийски обекти в Чепинската котловина	83
--	----

Величка Мацанова, Садимка Мацанова Светилище на Хера, местността Алков камък, гр. Костандово	95
--	----

Йордан Детев По дирите на една изгубена духовност	107
---	-----

Илия Тангилов Центърът на света е тук – в Разлог!	118
---	-----

КРЪСТЪТ НАВЛИЗА В РОДОПИТЕ – ХРИСТИЯНСКИ ТОПОСИ В ПЛАНИНАТА

Димо Чешмеджиев Християнството в Западните Родопи – начало и развитие	141
---	-----

Венцислав Каравълчев Християнизацията на Родопите: свидетелството на св. Варвара Илиополска и делото на св. Никита Ремесиански	148
---	-----

Веселин Станков	
Филипопол като център на византийска военно-административна област VII-XI век. Приносът на сфрагистиката	156
Веселина Вачкова	
Богомилски сюжети в Родопската църковна живопис	181
Николай Бояджиев	
Средновековни църкви в Смолянска област	190
Екатерина Пейчинова	
Бог, планината и хората (за християнското наследство в Баташко – църкви, манастири, параклиси)	198
Владимир Димитров	
Стенописната украса на храма в село Варвара	245
Соня Семерджиева, Биляна Груева-Здравчева	
Археологически находки от района на с. Каменица, Чепинско във фонда на РАМ – Пловдив	251
Иванка Ангелова	
Документи, съхранявани в Държавен архив – Кърджали за историята на църквата „Свето Успение Богородично, село Дарец (Юглюк)	261
Вълчо Златилов	
Манастирът „Свети Апостоли Петър и Павел“ при с. Ламбух, Ивайловградско	271
о. Марин Кирилов	
Миналото на храм „Св. Възнесение Христово” - с. Резбарци, Кърджалийско – легенди и исторически факти	275
<u>ИЗПИТАНИЕ НАД РОДОПА –</u>	
<u>ПЛАНИНАТА ПРЕЗ ОСМАНСКИЯ ПЕРИОД</u>	
Валери Стоянов	
Два опита за „ревизия” на балканската история	283
Любомир Цонев	
Праисторически менхири или средновековни ислямски надгробия – нерешен проблем на Балканите	295
Катерина Венедикова	
За едно свято място в Родопите	307

Кръстьо Йорданов	
Някои наблюдения върху соколарството и соколарските бащини в селищата от нахията Чепино през XV-XVI в.	318
Севдалина Попова	
Един забравен препис на Беловската хроника	337
Стоян Танев	
Турски историци и други чужди автори – фалшификатори на българската история.....	343
Сево Явашчев	
Особености във военните действия при освобождаването на Родопите през Балканската война 1912 - 1913 г.	355
 <u>ХОРАТА В ПЛАНИНАТА –</u>	
<u>МИТОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ, ФОЛКЛОР</u>	
Зарко Ждраков, Пламен Орфеев	
За няколко топоса във Велинградския край	370
Стефана Минчева	
Царе, деди, стопани	374
Георги Куманов	
Още за стереотипите на общуване в контактна зона.....	382
Диана Тодорова	
Обичайно право от Източните Родопи - края на XIX – началото на XX век	390
о. Петър Гарена	
Теренни бележки за село Пчеларово.....	397
Райна Каблешкова	
Свети места, храмове в родопското село Бойково и околностите му.....	409
Евгения Иванова, Велчо Кръстев	
Свети места в Родопите и циганите/ромите.....	416
Стоян Райчевски	
Българите мохамедани (помаци) в периода между двете световни войни	424
Красимира Кръстанова, Мария Кисикова	
Обитаване на планината – женските знания и умения при каракачаните	442

Меглена Златкова, Елица Стоилова	
Образи на планината във визуалните наративи на каракачаните	451
Радка Братанова	
Северозападните Родопи – среща на културни феномени	463
Гергана Цонева	
Езикът и религията като фактори при конструиране на идентичности (по материали от района на град Ксанти, Северна Гърция)	477
Биляна Попова	
Растения от делничния и празничен живот на населението от кв. Каменица, Велинград	484
Сашка Димова	
Хлябът – ежедневие и ритуал	491
арх. Деница Инджова	
Водата като културно наследство в Средните Родопи. Проект: Културен маршрут, обхващащ четири термални бани	501
Лили Шулева	
За някои погребални обичаи и практики от Северозападните Родопи (По материали от селищата Жребичко, Козарско, Равногор, Розово, Капитан Димитриево, Радилово, Пещера, Брацигово, Батак, Сърница)	509
Александър Арнаудов	
Борислав Чорбов – първият музикален талант на Велинград	515
Светла Ракшиева	
Традиционното и модерното през погледа на велинградчанката	527
Денис Исаев	
Една хипотеза за социален ред, отразен в епоса „Веда Словена“	531
Приети съкращения	535
Списък на авторите в сборника	537

СТЕНОПИСНАТА УКРАСА НА ХРАМА В СЕЛО ВАРВАРА

Владимир Димитров

Дългогодишните ми проучвания върху стенописното наследство на зографите от фамилията Минови ме отведоха в с. Карабунар, Пазарджишко, където след Балканската война (1912) се заселват съпругата на зографа Теофил Минов Серафина и неговият син Георги Минев. Потомци на рода живеят в селото до 80-те години на ХХ в. (Димитров 2012).

При посещението ми в храма на селото бях информиран, че в близкото с. Варвара има много хубава и „силна” църква; така се озовах в храма, посветен на света Варвара, дала името си и на населеното място.

Прекрачвайки прага на храма, попаднах на един много интересен стенописен ансамбъл, който е обект на настоящата статия. Храмът е известен в научната литература от три сравнително кратки публикации. Първата е на Иван Енчев-Видю от 30-те години на ХХ в. (Енчев-Видю 1932: 292-293). Другите две публикации са на безспорно най-добрия познавач на изкуството от епохата на Възраждането Асен Василиев (Василиев 1965: 440-441; Василиев 1960: 174-176). Днес живописиста в храма не е в добро състояние, което затруднява иконографския и стилово анализ на стенописите.

***

Село Варвара е разположено в полите на Западните Родопи на северния склон на рида Алабак. Намира се на 19 км от Пазарджик, 28 км от Велинград и на 6 км от гр. Септември.

Както при повечето населени места у нас, в района на селото има следи от времето на траките (светилище от V–IV в. пр.Хр.), римски монети от времето на императора св. Константин Велики и др. Има следи от раннохристиянска базилика, посветена най-вероятно на св. Марина.

Храмът „Св. Варвара” е построен през 1811–1814 г. и като повечето църкви от тази епоха е вкопан в земята. Единственият вход на храма е от южната страна. Стенописната украса е изпълнена през 1857 г. от Петър Вальов, най-малкият син на самоковския зограф Коста Вальов, зет във фамилията на прочутия род на Христо Димитров, издънки на който са и Димитър Зограф, Захарий Зограф и Зефир Зограф, известен по-късно като Станислав Доспевски.

Петър Костадинов Вальов е шестият, най-малък син на Коста Вальов. Отделя се от него през 1852 г., когато трябва да е бил на около 20–25 години, работи стенописи в селата Голямо Бельово (1852) и Семчиново (1853), а в с. Градец при Котел има три икони, изписани от него. По спомените на неговия племенник Тодор Вальов той загива много млад, убит от разбойници (Василиев 1965: 440).

Стенописите са запазени в притвора на храма, той явно е бил разширяван откъм олтара от изток и така до нас не е достигнала информация за наличието на стенописи, и за тяхното съдържание. Иконографската програма в притвора предлага някои особености, които, макар и да не са непознати, са редки в българското изкуство от възрожденската епоха.

В годините на Възраждането настъпват съществени промени в декоративната система за украсата на църковните сгради, които още не са систематизирани и проучени достатъчно. Запазват се някои традиции, но се включват и редица новаторски черти, които я отличават от известните от предните векове схеми. Историческото развитие и обществените промени водят до появата на нови персонажи и сцени, до промени в типа на храмовите постройките, водят и до промяна на тематичния репертоар, съобразен с новите пространствени характеристики. Наблюдаваните отклонения не излизат от рамките на утвърдения от богослужението канон.

Промяната в украсата на православния храм е особено характерна за притворите и галериите. Новите теми са предимно с нравствено-дидактичен характер. От поствизантийския период продължава да намира своето място композицията на Страшния съд, обикновено придружавана от изображения на мъченията, които очакват грешниците в ада. Появяват се нови цикли като „Митарствата на душата“, „Откровението на св. Йоан Богослов“, „Праведно и Грешно изповедание“, „При врачката за цяр“, „Смъртта на праведника“ и „Смъртта на грешника“, както и някои от библейските притчи, като напр. притчата за „Богатия и бедния Лазар“, „Притчата за митаря и фарисея“, „Притчата за бедната вдовица“, „Архангел Михаил взима душата на богатия“ и др.

***

Както вече споменах, стенописите в храма заемат единствено обширния притвор на храма. Над входа е разположен възпоменателният надпис. Непосредствено до входа е разположен ктиторският портрет на Атанас Лозанович (Джеков) и Петър К. Вальов. Художникът се е портретувал като част от ктиторската композиция. Двата ктитори са изобразени в цял ръст, според Асен Василиев над техните образи е имало надпис, който е бил изгубен още при посещението на учения в първата половина на ХХ в. Зографът е изобразил собствения си лик в модното за епохата европейско облекло – бяла риза, жилетка, дълго палто с ревери, панталони и обувки. На главата има червен фес със син пискюл. В лявата си ръка държи дълга линия за чертане или за поддържане на ръката, както са практикували зографите по онова време. Този свой портрет Петър К. Вальов прави седем години след този в с. Голямо Белово. За този период от време П. Вальов демонстрира напредък във възможностите си на художник.

Портретът на ктитора Атанас Лозанович (1857), сравнен с портретите на ктиторите от Голямо Белово (1852) и Семчиново (1853), също показва напредъка на зографа в портретния жанр. Атанас Лозанович е облечен в традиционното за епохата облекло – бяла риза с шевици, елече с гайтани,

1. Во славѣ стл. единосѣшныѣ животворѣніѣ. ѿ нераздѣлімыѣ Трѣцы. ѿ Цѣ: и Сна: и ст҃аго Дх҃а
2. ....рто(?). сего рама (= храма) на {18/ш5 ?} годѣни на̀стоателѣ вѣстѣ чорбади Иованѣ Крѣс(к?)овѣчѣ Філіпѣ Златк(о)
3. Коце Єліновѣчѣ: На̀стоателѣ вѣстѣ на ѿзобрѣнїевето чорбадї 'Атанасѣ Лозановѣчѣ зографѣ вѣстѣ Петракѣ Коста(к?)-
4. (овѣчѣ) зографѣ: папа Илїѣ. 'Агелѣ. Гевргїовѣчѣ. Мите. Філіповѣ. Гевргї Латїновѣ. Мито Постоладѣ. Крѣско
5. Гюрговѣчѣ. Рѣтко. Гро[зѣ?]лановѣчѣ. Велїчко. Стоименовѣчѣ. Лазарѣ. Аакїмовѣ. За дѣшевно спѣсенїе
6. ѿзобрѣзї се. на̀. 1857. годѣна мѣсець. мѣн. 4. дѣнѣ

Надпис

потури, черна аба и черен калпак. В дясната си ръка държи модел на храма. Във Варвара зографът е разменил местата на образописеца и на ктитора. В Голямо Белово Петър Вальов е отдясно, а ктиторът Михаил п. Николов е отляво. От всички известни портрети и автопортрети на Петър К. Вальов, тези от с. Варавара са връх в неговото така ранно прекъснато творчество. В българското изкуство от XIX в. Захарий Зограф е първият, който оставя своя автопортрет и то нееднократно. Неговият пример е последван и от други зографи, предимно самоковци, като Петър Коста Вальов, оставил своя портрет в селата Голямо Белово и Варавара, Пазарджишко, или хаджи Иванчо хаджи поп Лазаров в с. Очуша (Василиев 1960: 174, 178, 200) и др.

Непосредствено до ктиторския портрет, отново на южната стена, но по-на изток в два регистъра са разположени „Праведното изповедание“ и „При врачката за цар“ на горния регистър и „Грешниците в Ада“ на долния регистър. Тези нови теми предимно с нравствено-дидактичен характер (Генова 2001: 45) са промяна в иконографията на православния храм и са особено характерни за притворите и галериите. Най-вероятно поради липса на такава галерия, зографът е вмъкнал част от темите в интериора на храма.

Темите с нравоучително значение се появяват през поствизантийския период и продължават да намират своето място и в малките селски църкви по нашите земи. Композицията на „Страшния съд“ (Василиев 1973: 14-58), обикновено придружавана от индивидуалните мъчения, които ще достигнат грешниците като наказание за техните пороци (пиянство, сребролюбство, блудство, клеветничество, лъжесвидетелство, убийство, кражба, кражба от

черква, изоставяне на съпруг или съпруга, идолопоклонство, завист, гордост, чревоугодничество, душегубство, отчаяние, играещи хоро нехарно и др.). В тази поредица се включват и „професионалните“ престъпления (овчар, който краде овци и кози, воденичар, хлебар, кръчмар и т.н.). Тези сцени нямат точен брой и ред, те се формират от предпочитанията на зографа и поръчителя, както и от местните традиции и обичаи. Във Варавра тази композиция е представена в доста съкратен вариант, като шествие от голи грешници, оковани с вериги на краката и на вратовете, които са се отправили към преизподнята, следвани от дявола. При някои от тях се четат греховете напр. „хайдук“, а при други има следи от атрибутите на техните професии, като бъчва на кръчмаря. Изображението е частично разрушено от допълнително отворения прозорец в тази част на южната стена. Същият прозорец е нанесъл и непоправими щети на стените „Праведното изповедание“ (Василиев 1974: 12-14) и „При врачката за цар“ (Василиев 1973: 75-82), поради този факт и цялостното лошо състояние на стенописите ще се въздържа да го коментирам.

На западната и на северната стени в два регистъра са разположени сцените от Шестоднева (горния) и „Митарствата на душата“ (долен). Идеята на „Митарствата на душата“ е да се визуализира процесът на изстъпление на силите на злото срещу човешката душа. В този процес зографите използват „само три действащи лица, чрез които символично представят трите сили – човешката душа като малко невинно момиче, силата небесна – в лицето на един ангел закрилник, и на душата от изкушението на тъмните човешки страсти и грехове, символизирани от дявола“ (Василиев 1973: 13). Най-ранната запазена в България илюстрация на Митарствата на душата е фрагмент от ангел със свитък „милосърдие“ от старата Хрельова църква (XIV в.), разширението на която е изписано през 1794 г. от Христо Димитров¹. Първият пълен цикъл е от Тома Вишанов-Молера в храма „Покров Богородичен“ при постницата „Св. Лука“ – Рилски манастир. Най-представителният, наред с този от „Св. Лука“, е в откритата нартика на главния храм на Рилския манастир – дело на сина на Христо Димитров – Димитър Христов. Двете най-ранни изображения на този цикъл са от двамата основоположници на Самоковския и Банския художествен център. До момента няма сведения този цикъл да е включен в репертоара на зографите от Тревненския художествен център.

На два от капителите са разположени преподобният Авксентий (14 февруари) и св. Йоан Дамаскин (4 декември), празникът му съвпада с този на патрона на храма св. Варавра. В дълбочината на входната врата е изобразена смъртта, тук тя е представена по западна традиция със своя атрибут – косата, както е популярно да се изобразява в Европа най-вече през XVIII в. (Giorgi 2003: 127).

Храмът в с. Варвара има иконостас с икони от 1814 г. – времето на построяването и освещаването на храма. Някои от иконите са със сребърни

¹ Фрагментът е открит в храма „Св. Никола“ в гр. Рила през 1999 г. от Елена Генова, Елена Попова, Иванка Гергова и Никола Клисаров.

вотиви – нимбове, ръце и др., като може да се разчете датата 1884 г. Иконостасът и иконите ще бъдат част от друга публикация.

Цел на настоящия текст е да въведе в по-широко научно обръщение творчеството на Петър Валъов и на художественото наследство, запазено в храма на с. Варавара, чието изучаване ще обогати представите ни за развитието на християнското изкуство в Родопите, за влиянието, което са оказали големите художествени центрове на по-малките селища. Надявам се, че бъдещото реставриране и социализиране на паметника, както и включването му в туристически маршрути в района на Родопите, ще допринесе и за запазване на неговата живопис.

Литература:

Василиев 1960: Василиев, Ас. Ктиторски портрети. София, 1960.

Василиев 1965: Василиев, Ас. Български възрожденски майстори. София, 1965.

Василиев 1973: Василиев, Ас. Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. София, 1973.

Генова 2001: Генова, Ел. Модели и пътища за модернизиране на църковната живопис в българските земи от втората половина на XVIII и XIX в. – В: *Историческо бъдеще*. № 2, 2001. с. 45-74.

Генова 2011: Генова, Ел. Цикълът „Митарствата на душата” в българската църковна живопис (текст и изображение). – В: *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски”* Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев”. Сборник с доклади от Международен научен симпозиум „Византия и славяните”, София, 12–14 май 2006 г. Т. 96 (15) София, 2011. с. 411-460.

Димитров 2001: Димитров, Вл. *Стенописи от Захарий поп Христов Радойков в храма „Св. Йоан Предтеча“ в село Карабунар, Пазарджишко*. – В: Сп. *Проблеми на изкуството*. № 1, 2011. с. 48-56.

Димитров 2012: Димитров, Вл. Зографската фамилия Минови и тяхното стенописно наследство. София, 2012.

Енчев-Видю 1932: Енчев-Видю, Ив. Из църквата в село Варвара. – В: *Известия на БАИ*. 1930-1931, Т. VI. София, 1932, с. 292-293.

Пенкова 1993: Пенкова, Б. „Тия мои най-малки братя” в поствизантийската иконография на Страшния съд и в контекста на Балканската народна култура. – В: *Проблеми на изкуството*. № 4, 1993. с. 21–27.

Попова 2001: Попова, Е. Теми, въведени в българската живопис от Христо Димитров. – В: *Проблеми на изкуството*. № 3, 2001. с. 3-10.

Чокревска-Филип 2009: Чокревска-Филип, Ј. Пробивот на темата „Праведно и грешно исповедание” во сликарството во Македонија. – В: *Патримониум.мк*, № 3–4, 2008–2009. с. 5–6, 219–232.

Giorgi 2003: Giorgi, R. *Angeli e Demoni*. Milano, 2003. 127.

Стенописите в храма на село Варвара

Ктиторски портрет

Праведно изповедание

Митарствата на душата

Сцена от Шестоднева

Св. Йоан Дамаски

Св. Авксентии

Грешниците (фрагмент)

*Автор на фотографиите:
Владимир Димитров*